

logik xususiyatlari hamda murabbiyning pedagogik mahoratiga bog'liqdir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, basketbol mashg'ulotlarida innovatsion yondashuvlardan – videoanaliz, simulyatsiya, interaktiv o'yinlar, differensial mashqlar, sport tahlil dasturlari va boshqa zamonaviy texnologiyalardan foydalanish texnik va taktik harakatlarni tezroq va chuqurroq o'zlashtirishga xizmat qiladi. An'anaviy metodlar bilan solishtirganda, zamonaviy vositalar o'quvchilarning darsdagi faolligini oshiradi, harakatlarni anglab bajarish darajasini mustahkamlaydi, o'yindagi vaziyatlarga moslashuvchanlik va tezkor qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Mashg'ulotlar jarayonida texnik ko'nikmalarni avtomatlashtirish – ya'ni to'pni yerda olib yurish, aniq uzatish, to'pni qabul qilish, savatchaga tashlash kabi harakatlarni tabiiy va reflektor darajada bajarish – o'yinchining umumiy samaradorligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, taktik harakatlar: zona himoyasi, pozitsion joylashuv, pressing, tezkor hujum va qarshi harakatlar bo'yicha berilgan topshiriqlarni to'g'ri va jamoa bilan muvofiqlikda bajarish – jamoaning umumiy o'yin sifatini belgilaydi. Shuning uchun basketbolni o'rgatish jarayonida nafaqat harakatni o'rgatish, balki ularni tahlil qilish, sabab-oqibat bog'liqliklarini anglash, har bir harakatning o'yindagi o'rni va rolini tushuntirish orqali chuqur o'zlashtirishga erishiladi.

Tajriba asosida aniqlanganki, o'quvchilarning psixologik tayyorgarligi, motivatsiyasi, raqobatga tayyorlik darajasi va jamoa bilan ishlash salohiyati ham murabbiyning

yondashuviga bog'liq. Shaxsga yo'naltirilgan, ijobiy rag'batlantiruvchi va qiziqarli metodlar qo'llanilganda, o'quvchilar basketbolga bo'lgan qiziqishini saqlab qoladi va o'zini rivojlantirishga intiladi. Ayniqsa, real o'yin vaziyatlarini yaratish, o'yinli mashqlar tashkil etish, erkin harakatlar orqali muammoli vaziyatlarni hal qilish o'quvchilarda sport tafakkurini shakllantiradi.

Shuningdek, basketbol o'rgatishda murabbiylarning o'z ustida doimiy ishlashi, metodik yangiliklardan xabardor bo'lishi, ilmiy izlanishlar bilan tanishib borishi ham muhim hisoblanadi. Sababi har bir o'yinchi o'ziga xos psixofizik xususiyatlarga ega bo'lib, ularga mos yondashuv – yondashuvning individuallashtirilganligini taqozo etadi. Bu esa nafaqat o'rgatish samaradorligini oshiradi, balki sportchining o'ziga bo'lgan ishonchini, mustaqil fikrlash va tezkor qaror qabul qilish qobiliyatini kuchaytiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, basketbol o'yinida texnika va taktikani o'rgatish murakkab, ammo to'g'ri yondashuv bilan nihoyatda samarali bo'lishi mumkin bo'lgan pedagogik jarayondir. Interaktiv, bosqichli va nazariy-amaliy integratsiyalangan metodikalar orqali nafaqat sport ko'rsatkichlari yaxshilanadi, balki o'quvchilarning jismoniy, aqliy va ijtimoiy jihatdan kamol topishi uchun mustahkam zamin yaratiladi. Bu esa o'z navbatida, yosh sportchilarning kelajakda yuqori darajadagi raqobatbardosh basketbolchilarga aylanishi uchun asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Карпенко Л.А. Современная методика обучения баскетболу. –Москва: «Физкультура и спорт», 2016.
2. Фомин А.В. Баскетбол: Основы техники и тактики. – Санкт-Петербург: «СпортЛит», 2020.

REZYUME. Maqolada basketbol o'yinida texnika va taktika elementlarini samarali o'rgatishning metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqot davomida 10-16 yoshdagi o'quvchilar bilan olib borilgan amaliy mashg'ulotlar natijalariga tayanilgan. Maqolada shuningdek, murabbiylar uchun amaliy tavsiyalar va ilg'or pedagogik metodlar ham taklif etilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещены методические основы эффективного обучения элементам техники и тактики в баскетболе. В ходе исследования опирались на результаты практических занятий, проведенных с учащимися 10-16 лет. В статье также предлагаются практические рекомендации и передовые педагогические методы для тренеров.

SUMMARY. This article covers the methodological foundations for effectively teaching the elements of technique and tactics in basketball. During the research, we relied on the results of practical exercises conducted with students aged 10-16. The article also offers practical recommendations and advanced pedagogical methods for coaches.

SO'Z TURKUMLARINI O'RGANISH METODIKASI

S.J.Atiyazov – o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: so'z turkumlari, metodika, interfaol usullar, til, ta'lim, pedagogika.

Ключевые слова: лексика, методика, интерактивные методы, язык, образование, педагогика.

Key words: vocabulary, methodology, interactive methods, language, education, pedagogy.

Kirish. Grammatikaning bir qismi morfologiya bo'lib, so'z shakllari, bu shakllarning hosil bo'lish yo'llari va so'zlarning ma'lum belgilar asosida guruhlariga, ya'ni so'z turkumlariga bo'linishini o'rganadi.

Adabiyotlarda leksik birliklar va grammatik birliklarlar birgalikda so'z termini bilan nomlanib, ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish so'zlar mustaqil so'z turkumlari deb, ko'makchi, bog'lovchi, yuklama yordamchilar deb guruhlanadi, modal so'z, undov, taqlid so'z alohida-alohida turkumlar deb ajratiladi [2:34].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Sobiq Ittifoq parchalangach uning tarkibidan ajralib chiqqan respublikalarda morfologiya va sintaksisni bog'lab o'rganish masalalari har bir tilning xususiyatlaridan kelib chiqib yondashgan holda tadqiq qilina boshlangan. Milliy

maktablarda rus tilini o'qitishda morfologiya va sintaksisni bog'lab o'rganishga lingvodidaktik prinsip sifatida yondashuv (M.Shxapaseva, N.Kazanskaya), rus tilini chet tili sifatida o'qitishda sintaksis asosida leksika va morfologiyani o'rganish masalalari (Y.Rubsova), ta'lim mazmuni komponentlarini bog'lab o'rganishning ahamiyati (A.Zvezdina), ta'lim mazmuni komponentlarini bog'lab o'rganishning o'ziga xos prinsiplari (A.Tenixina), tadqiq qilingan.

So'z turkumlari ustida ishlash metodikasining lingvistik asosi so'zlarning leksik-grammatik, morfologik va sintaktik belgilariga ko'ra turli guruhlariga ajratilishi, ya'ni so'z turkumlari haqidagi ilm hisoblanadi.

So'zlarni leksik-grammatik turkumlarga ajratishda uch belgi:

1) leksik ma'nosi (nimani ifodalashi, ya'ni shaxs, narsa, harakat yoki holat, belgi kabilarning umumlashtirilgan ma'nolari);

2) morfologik (so'zning turli shakllari tizimi);

3) sintaktik (turli morfologik shakllarning sintaktik vazifa bajarishi) belgilariga asoslaniladi. Demak, so'z turkumlari ustida ishlash o'quvchilarning muayyan guruhdagi so'zlarning umumlashtirilgan ma'nolarini, kishilarning aloqa vositasi sifatidagi rolini tushunib olishlariga qaratilishi lozim.

Natijalar tahlili. Morfologiyani o'rganish o'quvchining mustaqil va ijodiy tafakkur doirasini kengaytiradi, so'zning turli shakllarini o'rganish va yangi so'z hosil qilish, ularni o'zaro qiyoslash va tanlash, tanlab olingan so'zni gap tarkibida hamda bog'lanishli nutqda o'rinli ishlatish ko'nikmalarini rivojlantiradi [1:86].

So'z turkumlarini o'rganishning boshlang'ich bosqichidayoq ularni taqqoslashga qulay sharoit yaratish va shakllantiriladigan grammatik tushunchaning asosiy tomonlarini aniqroq ajratishga imkon beradi. O'quvchilar ot, sifat, son, fe'ining quyidagi xususiyatlarini bilib oladilar:

1) so'z nimani bildirishi (shaxs, narsa, belgi, miqdor va tartib, harakat yoki holat);

2) qanday so'roqlarga javob bo'lishi;

3) o'zgarish-o'zgarmasligi, qanday doimiy kategoriya-lari mavjudligi;

4) gapda, asosan, qanday bo'lak vazifasida kelishi.

O'quvchilar mana shu o'rgangan belgilari asosida so'z turkumlarini qiyoslaydilar. Ular nimani o'rganganlariga qarab, har bir so'z turkumining grammatik belgilari haqidagi bilimlari asta kengayib chuqurlashib boradi.

Masalan, „Ot“ mavzusini o'rganish tizimi maqsadga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, bunda shu so'z turkumining umumlashtirilgan ma'nosi va grammatik belgilari aniq izchillikda, bir-biri bilan ilmiy asoslangan bog'liqlikda o'rganiladi, shuningdek, otdan nutqda to'g'ri foydalanish va to'g'ri yozish malakasini shakllantirish maqsadida bajariladigan mashqlar asta murakkablashtirib boriladi.

Til hodisasi sifatida otning xususiyatlari, uni o'rganish vazifalari, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, har bir sinf uchun material hajmi, ulami o'rganish izchilligi belgilangan.

Otni o'rganish vazifalari quyidagilar:

1) „ot“ haqidagi grammatik tushunchani shakllantirish;

2) *kim?* so'rog'iga javob bo'lgan (shaxs bildirgan) otlardan *nima?* so'rog'iga javob bo'lgan (narsa, hayvon, jonivor va boshqalarni bildirgan) otlarni farqlash ko'nikmasini hosil qilish;

3) kishilarning familiyasi, ismi, otasining ismi, hayvonlarga qo'yilgan nomlar va geografik nomlarni bosh harf bilan yozish ko'nikmasini shakllantirish;

4) otlarda son (otning birlik va ko'plikda qo'llanishi) bilan tanishtirish;

5) otlarni egalik qo'shimchalari bilan to'g'ri qo'llash ko'nikmasini shakllantirish;

6) otlarning kelishiklar bilan turlanishi va kelishik qo'shimchalarining yozilishi haqida malaka hosil qilish;

7) o'quvchilar lug'atini yangi otlar bilan boyitish va ulardan nutqda aniq, o'rinli foydalanish malakasini o'stirish;

8) so'zlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirishni bilish.

Bu vazifalarning har biri alohida emas, balki bir-biri bilan o'zaro bog'liq holda hal etiladi. Shu bilan birga, „Ot“ mavzusini o'rganishning muayyan bosqichida bajarish lozim bo'lgan bir vazifani hal qilishga ko'proq ahamiyat beriladi. O'quvchilarning nutqi va tafakkurini o'stirish vazifasi esa mavzuni o'rganishning barcha bosqichlarida hal qilinadi. Grammatik materialni o'rganish va orfografik malaka hosil qilishning butun jarayoni o'quvchilar lug'atini boyitishga, bog'lanishli nutq malakalari va fikrlash qobiliyatlarini o'stirishga qaratiladi.

Morfologiya grammatikaning bir qismi bo'lib, so'zlarning shakllari, bu shakllarning hosil bo'lish yo'llari va so'zlarning ma'lum belgilar asosida guruhlarga, ya'ni so'z turkumlariga bo'linishini o'rganadi. Shu bois, morfologiyani o'qitishda asosiy e'tibor so'zning tuzilishi, yasalishi, so'z turkumlariga bo'linishiga qaratiladi [3:205].

So'z turkumi sifatida ot muayyan leksik ma'nolari va grammatik belgilari bilan ajralib turadi. Barcha otlarning umumiy leksik ma'nosi shaxs va narsani ifodalash hisoblanadi. Ot jonli mavjudotlar (*kishi, qush, hayvon, asalari*), yer va osmonga oid narsalar (*quyosh, yulduz, daryo, tog'*), o'simliklar (*paxta, beda, gul*), voqealar (*yig'in, majlis*), tabiat hodisalari (*shamol, bo'ron, yomg'ir, momaqaldiraq*), belgi-xususiyat (*ahillik, kuchlilik, samimiyat*), harakat-holat (*uyqu, sevinch, kurash*), o'rin va vaqt (*yoz, bahor, joy*) nomlarini bildiradi.

Otlarning grammatik belgilari: otlar birlik va ko'plikda qo'llanadi, egalik qo'shimchalari bilan o'zgaradi, kelishiklar bilan turlanadi, gapda ko'proq ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi, shuningdek, hoi va kesim vazifasida keladi. Ot nutqda sifat, son, olmosh, fe'l bilan birika oladi.

Otning ma'nolari va grammatik belgilari xiyla murakkab, shuning uchun ham ot haqidagi bilim o'quvchilarda amaliy vazifalarni bajarish jarayonida asta shakllantira boriladi.

Otni o'rganishda izchillik. Otni o'rganishga tayyorlov bosqichi savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi. Bu bosqichda o'quvchilar shaxs-narsalarni va ularning nomi bo'lgan so'zlarni farqlashga o'rganadilar, so'zning leksik ma'nosiga e'tibor ko'proq qaratiladi, ma'nolarini hisobga olgan holda so'zlar (qushlar, meva va sabzavotlar, kiyimlar va hokazolarni bildirgan otlar)ni guruhlash ko'nikmasi shakllantiriladi. So'zlarni leksik ma'nosi asosida guruhlash mashqlari otlarni taqqoslash, o'xshash tomonlarini aniqlash, umumlashtirish ko'nikmasini o'stiradi. Shunga qaramay, grammatik tushunchani shakllantirish uchun o'quvchilar so'zning aniq ma'nosini yetarli bilmaydilar, so'zning leksik ma'nosini bilish bilan birgalikda uning grammatik belgilari ham o'zlashtirish zarur.

Keyingi bosqichda otning leksik ma'nolari va grammatik belgilari ustida maxsus ishlanadi (*kim? yoki nima?* so'rog'iga javob bo'lishi, shaxs, narsani bildirishi tushuntiriladi). O'quvchilar *kim?* so'rog'iga javob bo'lgan otlarni *nima?* so'rog'iga javob bo'lgan otlardan farqlashni, ularni so'roq berish bilan ajratishni o'rganadilar, o'quvchilarda mavhum grammatik tafakkur o'sa boradi, ularda atoqli otlarni bosh harf bilan yozish ko'nikmasi shakllana boradi.

„Ot“ tushunchasini shakllantirish uchun shu so'z turkumiga kiradigan otlarni asosiy leksik guruhlarga ajratish, barcha otlarga xos bo'lgan belgilarni, ularning nutqimizdagi o'rnini ko'rsatish muhim ahamiyatga ega. Shu maqsadda mavzuni o'rganishga bag'ishlangan birinchi darslardayoq

shaxs va narsani bildiradigan soʻzlar bir tizimga solinadi, kishilarni, buyum, oʻsimliklar va hayvonlarni, tabiat hodisalarini, voqealarni bildiradigan soʻzlar guruhlariga ajratiladi. Shu soʻzlarning hammasi uchun umumiy boʻlgan belgilar aniqlanadi: bu soʻzlar shaxs, narsalarni bildirib *kim?* yoki *nima?* soʻrogʻiga javob boʻladi.

Dasturga koʻra, oʻquvchilar sifat va boshqa soʻz turkumlaridan yasalgan mavhum maʼnodagi (*yaxshilik, goʻzallik, ishonch, sevinch, oʻkinch, qoʻrqinch, tayanch* kabi) otlar bilan tanishtirish talab etilmaydi. Ammo matnda uchrasa va oʻquvchilar qiziqib soʻrasalar, otlarning bolalar oʻrgangan belgilari asosida (*nima?* soʻrogʻiga javob boʻlishi, shaxs yoki narsa nomini bildirishi) tushuntiriladi. Otlarning nutqda katta ahamiyatga ega ekanini koʻrsatish uchun Oʻqituvchi oʻqish kitobidan matn tanlab, oʻquvchilarga matndagi otlarni topishni, soʻngra matnni shu soʻzlarsiz oʻqishni topshiradi. Oʻquvchilar matndagi otlarni tushirib qoldirib oʻqiganda, matn mazmunini tushunib boʻlmashligini anglaydilar. Xulosa chiqariladi: ot atrofimizni oʻrab olgan shaxs va narsalarning nomi, bu soʻzlarsiz bir-birimizga oʻz fikrimizni tushuntira olmaymiz.

Otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishi. „Otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishi“ ustida ishlash jarayonida oʻquvchilarda: 1) birlik va koʻplikda qoʻllangan otlarning maʼnosi va qoʻshimcha orqali farqlash, 2) birlikdagi oldan koʻplik shaklidagi va, aksincha, koʻplikdagi oldan birlik sondagi ot hosil qilish, 3) gapda soʻzlarning bogʻlanishini hisobga olgan holda, otlardan nutqda toʻgʻri foydalana olish koʻnikmalari shakllantiriladi.

Otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishi taqqoslash usulidan foydalanib tushuntiriladi. Buning uchun bir predmetni va shunday bir nechta predmetni bildirgan otlar taqqoslanadi: *daftar — daftarlar, qalam — qalamlar, nok — noklar* kabi. Suhbat asosida *daftar* soʻzi nechta (bitta) predmetni va *daftarlar* soʻzi nechta (ikki va undan ortiq) predmetni bildirishi aniqlanadi. Boshqa soʻzlar bilan ham shunday ishlanadi. Oddiygina xulosa chiqariladi va fikrlar iimulashtiriladi: agar otlar bir predmetni bildirsa, birlikda qoʻllanadi, agar ikki va undan ortiq shaxs yoki narsani bildirsa, koʻplikda qoʻllanadi. Koʻplikdagi otni yasash uchun birlikdagi otga -lar qoʻshimchasi qoʻshiladi. Birlikdagi otlar kim? yoki nima? soʻrogʻiga, koʻplikdagi otlar esa kimlar? yoki nimalar? soʻrogʻiga javob boʻladi.

Oʻquvchilarga faqat birlikda qoʻllanadigan otlar, yaʼni *armiya, qoʻshin, xalq* kabi otlar koʻplik maʼnosini bildirishi, bunday otlarga koʻplik qoʻshimchasi qoʻshilganda anglatadigan maʼnosi maxsus tushuntirilmaydi. Agar oʻquvchilar bu haqda savol bersalar, soddagina shaklda tushuntirish mumkin.

Otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishini kuzatish aslida soʻz shakli ustida ishlashning boshlangʻich bosqichi hisoblanadi. Bunda oʻquvchilar otlarni koʻplik qoʻshimchasi bilan oʻzgartirish, yaʼni otga shakl yasovchi qoʻshimcha qoʻshish bilan soʻzning leksik maʼnosi oʻzgarishligiga ishonch hosil qiladilar.

Oʻquvchilarga egalik qoʻshimchasi shaxs, narsa birlik va koʻplikdagi uch shaxsdan biriga taalluqli ekanini bildirishini tushuntirish qiyin. Shularni hisobga olib, oʻquvchilarni otlarning egalik qoʻshimchalari bilan qoʻllanishini oʻzgartirishda oʻqituvchi ishni sarlavhadagi „egalik“ soʻzining leksik maʼnosini tushuntirishdan boshlashi maqsadga muvofiq: „egalik“ ega boʻlish, qarashlilik, tegishlilik, oidlik maʼnolarini bildiradi, demak, egalik

qoʻshimchasi deganda biror narsaga ega boʻlishni, shu narsa tegishli, shu narsaning egasi ekanini bildiradigan qoʻshimchalar tushuniladi. Otlar egalik qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi. Otga qoʻshilgan egalik qoʻshimchasi shu ot ifodalagan shaxs, narsaning kimgadir qarashli ekanini, shu narsaning egasi ekanini bildiradi. Misollarni kuzataylik: *Kecha oʻqigan kitobim juda qiziqarli ekan. Sening kitobing ham qiziqarlirmi?* Raʼnoning kitobi ham qiziqarli edi.

Kitobim, kitobing, kitobi soʻzlari soʻz tarkibiga koʻra tahlil qilinadi va oʻquvchilar *kitob — oʻzak, -im, -ing, -i* qoʻshimcha ekanini aniqlaydilar. Oʻqituvchi *kitob* va *kitobim* soʻzlarini taqqoslashni, *-im* qoʻshimchasining maʼnosi haqida oʻylab koʻrishni topshiradi, muammoli vaziyat yaratadi; oʻquvchilar qoʻshimchaning maʼnosi haqida fikr yuritadilar, ammo *kitobim* soʻzining maʼnosiga (*mening kitobim — kitob meniki*) tushunsalar ham, fikrlarini shakllantirib aytib berolmaydilar. Oʻqituvchi qisqa tushuntiradi:

— Tilda uchta shaxs mavjud:

I shaxs - soʻzlovchi II shaxs — tinglovchi III shaxs — oʻzga

Hozir men sizga soʻzlayapman, tushuntiryapman, demak, men — soʻzlovchi, hozir siz meni tinglayapsiz, demak, siz (sen) tinglovchi, hozir tinglashga qatnashmayotganlar ham bor, u (ular) — oʻzga hisoblanadi. Siz otlar birlik va koʻplik sonda qoʻllanishini bilasiz. Maʼlumki, biror narsa bir shaxsga yoki ikki va undan ortiq shaxsga tegishli boʻlishi mumkin. Mana shu maʼnolarni, yaʼni biror shaxs va narsaning birlik yoki koʻplikdagi uch shaxsdan biriga qarashli ekanini otga qoʻshilgan egalik qoʻshimchalari bildiradi. Masalan, *kitobim* soʻziga qoʻshilgan *-im* qoʻshimchasi kitobning I shaxsga taalluqli ekanini, yaʼni kitobing egasi I shaxs ekanini bildiradi (*-ing, -i* qoʻshimchalari ham shunday tushuntiriladi). *Kitobim* soʻzidagi *-imiz* qoʻshimchasi kitob soʻzlovchi shaxsga, shu bilan birga, koʻp shaxsga (koʻp soʻzlovchiga) tegishli ekanini bildiradi (*-ingiz, -i* qoʻshimchalari ham shunday tushuntiriladi). Qisqa xulosa chiqariladi: otlarga qoʻshilgan mana shunday qoʻshimchalar egalik qoʻshimchalari deyiladi. Egalik qoʻshimchalari tegishlilik, egalik maʼnosini bildiradi.

Egalik qoʻshimchalari otlarga ikki variantda qoʻshiladi. *Akam* va *kitobim, akang* va *kitobing, akasi* va *kitobi* kabi oxiri unli hamda undosh tovush bilan tugagan otlar soʻz tarkibiga koʻra tahlil qilinadi, qoʻshimchalar taqqoslanadi, suhbat asosida xulosa chiqariladi: oxiri unli tovush bilan tugagan otlarga *-m, -ng, -si, -miz, -ngiz, -si* egalik qoʻshimchalari, oxiri undosh tovushlar bilan tugagan otlarga *-im, -ing, -i, -imiz, -ingiz, -i* egalik qoʻshimchalari qoʻshiladi. Shundan soʻng oʻquvchilar „Ona tili“ darsligidagi qoidani oʻrganadilar, jadvalni tahlil qiladilar.

Oʻquvchilarga egalik qoʻshimchalari haqidagi koʻnikmani shakllantirish uchun matndan egalik qoʻshimchasi bilan qoʻllangan otni topish, uni tarkibiga koʻra tahlil qilib, egalik qoʻshimchasining shaxsini aniqlash, matnda berilgan otga tushirib qoldirilgan egalik qoʻshimchasini qoʻshish, narsa qaysi shaxs yoki shaxslarga qarashli ekanini aytish kabi mashqlardan foydalaniladi.

Egalik qoʻshimchasi ustida ishlash bu bilan tugamaydi. Otlarning kelishiklar bilan turlanishini oʻrganish jarayonida egalik qoʻshimchasi bilan qoʻllangan ot qaratqich kelishigida kelgan boshqa ot bilan (*kitobning muqovasi, Rahimning kitobi*), kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turla-

nishini o'rganish jarayonida esa egalik qo'shimchasi bilan kelgan ot qaratqich kelishigidagi kishilik olmoshi bilan bog'lanib, so'z birikmasi hosil qilishi haqida bilim beriladi.

Otlaming kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanishini o'rgatish. Kelishiklar sintaktik kategoriya hisoblanadi. Kelishik otlaming gapda boshqa so'zlar bilan munosabatini ifodalaydi. Demak, kelishiklarni o'rgatishda o'quvchilarning gapda so'zlarning bog'lanishini bilishlari nazarda tutiladi. Kelishiklar ustida ishlashni o'quvchilar gapda ma'no va grammatik tomondan bog'langan so'zlarni (so'z birikmalarini) ajratishga o'rgananlaridan so'ng boshlanadi. Kelishiklar ustida ishlash gapda so'zlarning bog'lanishi ustida ishlash hamdir. Kelishiklarni bilish uchun o'quvchi ot gapda qaysi so'z bilan bog'langanini aniq bilishi kerak. Ot gapda boshqa so'zlar bilan bog'langanda qo'shimchalar bilan o'zgarishi ancha oldindan kuzatib boriladi. Aslida o'quvchilar

Otlaming kelishik qo'shimchalari bilan o'zgarishi — turlanish haqida tushuncha berish bilan o'quvchilarga kelishik qo'shimchalari gapda so'zlarni bog'lash uchun xizmat qilishi, o'zbek tilidagi olti kelishik, ularning nomi, so'roqlari, qo'shimchalari va joylashish tartibi tushuntiriladi.

O'quvchilar turlanish bilan kelishiklarning mohiyatidan kelib chiqib gapni tahlil qilish jarayonida tanishtiriladi, gapning asosi (ega va kesim) va so'z birikmalari ajratiladi. Ular gapda bir otning boshqa har xil so'zlar bilan shakl yasovchi qo'shimchalar (*ning, -ni, -go, -da, -dan*) yordamida bog'lanishini kuzatadilar, bu qo'shimchalar kelishik qo'shimchalari ekanini, otlaming kelishik qo'shimchalari bilan o'zgarishi turlanish deyilishini bilib oladilar. Bolalarga kelishiklarning joylashish tartibi, so'roqlari va bosh kelishikdan boshqa kelishiklarning aniq qo'shimchalari mavjudligi darslikda berilgan jadval yordamida tushuntiriladi. Bosh kelishikdagi ot gapda ega vazifasida, boshqa kelishikdagi otlar esa ikkinchi darajali bo'lak vazifasida kelishi bilan ham tanishtiriladi.

O'quvchilar o'zlashtirgan grammatik bilimlarini imloni o'zlashtirishda foydalana olishlari uchun ishni bajarishda izchillikka katta ahamiyat beriladi. Bajarilgan ish yozib boriladi: o'quvchilar awal gapda ot bog'langan so'zdan shu otga savol beradilar va savolni qavs ichiga yozadilar; keyin so'roqqa qarab kelishikni aniqlaydilar. Masalan, *o'qidi* (nimani?) — kitobni, tushum kelishigi). Ular buni yaxshi o'zlashtirganlaridan so'ng, mashq tez bajariladi, yozish talab etilmaydi.

Ko'plikdagi otlaming turlanishini o'rganishda nutqda ko'plikdagi otlardan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini takomillashtirish maqsadi ko'zda tutiladi. O'quvchilar suhbat yordamida bosh kelishikdagi otning so'rog'ini va bitta shaxs, narsani bildirishini aytadilar, (nima? —*kitob, kim?* —*o'quvchi*); o'qituvchi agar shu ot ikki va undan ortiq, shaxs yoki narsani bildirsa, qanday so'roqqa javob bo'lishini, qaysi kelishikni bildirishini so'raydi, ular qiyinlay javob beradilar (nimalar? —*kitoblar, kimlar?* —*o'quvchilar*). Xulosa chiqariladi: ko'plikdagi otlar bosh kelishikda *nimalar?* yoki *kimlar?* so'rog'iga javob bo'ladi. O'quvchilar otlarning kelishiklar bilan turlanishi jadvalidan foydalanib, shu otlarni ko'plikda turlaydilar va ko'plik qo'shimchasi doim kelishik qo'shimchasidan oldin qo'shilishini, so'roqlarini bilib oladilar.

Har bir kelishikni alohida o'rganishning vazifasi kelishikni o'rganish bilan bog'liq holda kelishik

qo'shimchalarining yozilishi haqidagi malakani shakllantirish va o'quvchilarning kelishiklar bilan turlangan otlardan ongli foydalanishlariga erishish hisoblanadi.

Kelishiklarni bilib olish maqsadida so'roqlardan foydalaniladi. Buning uchun o'quvchilar, birinchidan, so'roqni otning yakka o'ziga emas, balki gapda ot ma'no tomondan bog'langan so'zdan shu otga berishni o'rganishlari, ikkinchidan, kelishiklarning so'roqlarini yaxshi bilishlari zarur. Kelishiklarni o'zlashtirishda gapning asosini aniqlagach, gapda o'zaro bog'langan so'zlarni (so'z birikmalarini) belgilash, ot bog'langan so'zni topish, so'roq berib, qaysi kelishik bilan turlanganini, birlik yoki ko'plikda qo'llanganini aniqlash izchilligida ishni uyushtirish maqsadga muvofiq (Masalan, *Alisher Nodirni muzeyga taklif qildi*. Gap *Alisher* haqida aytilgan. (Kim?) *Alisher* — ega (bosh kelishikda, birlik); *Alisher* (nima qildi?) — *taklif qildi* — kesim; *taklif qildi* (kimni?) — *Nodirni* (ot, tushum kelishigida, birlik); *taklif qildi* (nimaga? yoki qayerga?) — *muzeyga* (ot, jo'nalish kelishigida, birlik).

Kelishiklarning xususiyatlarini o'rganishga qulaylik yaratish uchun har bir kelishikni quyidagi umumiy reja asosida o'rganish maqsadga muvofiq:

1. Kelishikning grammatik ma'nosi.
2. So'roqlari.
3. Qo'shimchasi.
4. Gapdagi vazifasi.

Kelishiklarni shu tarzda o'rganish ularni o'zaro taqqoslashni yengillashtiradi va ongli o'zlashtirishni ta'minlaydi.

Bir kelishik o'zining muhim belgilari (ma'nosi, so'rog'i, qo'shimchasi, sintaktik vazifasi) bilan boshqa kelishiklardan farqlanadi. Muayyan bir kelishikdagi ot dan ongli foydalanish va kelishik qo'shimchalarini to'g'ri yozish uchun o'quvchilar kelishiklarning muhim belgilarini puxta o'zlashtirishi talab etiladi, shuning uchun ham kelishiklarning muhim belgilarini o'zlashtirib, bir kelishikni ikkinchidan farqlash ko'nikmasini shakllantirishga katta o'rinni beriladi.

Bosh kelishikning xususiyatlarini o'rganish bilan otning kelishik qo'shimchasi yo'q holati bosh kelishik ekani, bosh kelishikdagi ot boshqa so'zni o'ziga tobe qilishi, *kim?*, *kimlar?*, *nima?*, *nimalar?* so'roqlariga javob bo'lishi, gapda ega vazifasida kelishi haqida o'quvchilarda ko'nikma hosil qilinadi; lug'atlarda otlar bosh kelishik shaklida berilishi va bosh shakl hisoblanishi, ba'zan egalik qo'shimchasi olib qo'llanishi bilan tanishtiriladi.

O'quvchilar qaratqich va tushum kelishigini farqlashda qiyinaladilar, bir qo'shimcha o'rniga ikkinchisini ishlatadilar. Bu kelishiklarning xususiyatlarini o'rganishda bunday qiyinchilikning oldini olish va o'quvchilarda kelishiklardan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini hosil qilish maqsadi ko'zda tutiladi. Bu maqsadga erishish uchun bu ikki kelishikning ma'nosi, so'roqlari, qo'shimchasi va gapdagi vazifasi taqqoslanadi va suhbat asosida xulosa chiqariladi.

Qaratqich kelishigida turlangan ot: 1) qarashlilik ma'nosini bildirib, gapda boshqa otga bog'lanadi, u bog'langan ot egalik qo'shimchasi bilan qo'llanadi (*o'quvchining daftari, gulning bargi* kabi); 2) *kim(lar)ning?*, *nima(lar)ning?*, ba'zan *qayerning?* so'roqlariga javob bo'ladi; 3) *-ning* qo'shimchasi bilan qo'llanadi; 4) gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi.

Tushum kelishigida turlangan ot: 1) harakatni o'ziga olgan shaxs, narsa ma'nosini bildiradi, gapda doim fe'lga

bog'lanadi (*vazifani bajardim, kitobni o'qidi* kabi); 2) *kim(lar)ni?*, *nima(lar)ni?*ba'zan qayemi? so'roqlariga javob bo'ladi; 3) *-ni* qofchimsi bilan qo'llanadi; 4) gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasini bajaradi.

O'quvchilarning bu ikki kelishik qo'shimchasidan nutqda to'g'ri foydalanish va ulami to'g'ri yozish haqidagi bilimni takomillashtirish uchun gapda o'tning qaysi so'z bilan bog'langanini aniqlash, so'roqlar o'rniga gapning mazmuniga mos so'zni kelishik bilan turlab qo'yish, tushirib qoldirilgan kelishik qo'shimchalaridan mosini qo'yib ko'chirish, tanlab ko'chirish mashqlaridan, saylanma va eslatish diktantlaridan ko'proq foydalaniladi.

O'quvchilarni qaratqich va tushum kelishigida o'tning belgisiz qo'llanishi bilan tanishtirish tavsiya etiladi.

O'quvchilar jo'nalish kelishigining xususiyatlari bilan tanishtirilgach, jo'nalish kelishigi qo'shimchasining yozilishi tushuntiriladi: a) oxiri jarangsiz undosh tovush bilan tugagan so'zlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi *-ga* qo'shilganda talaffuzda *-ka* eshitisli, ammo aslida yozilishi *sinfga, ishga, Shavkatga* kabi so'zlarni tovush-harf tomonidan tahlil qilish bilan tushuntiriladi; b) o'quvchilar „*Mehnat yetkazar har tilakka*“ kabi gapni o'qib, *tilak* so'zining o'zgarishini kuzatadilar; gapdagi *tilakka* bog'langan so'zni topadilar va shu so'zdan otga so'roq beradilar (*yetkazar* (nimaga?) *tilakka*); bu jo'nalish kelishigining so'rog'i ekanini aytadilar; *tilakka* so'zi so'z tarkibiga ko'ra tahlil qilinadi va *tilak* — o'zak, *-ka* qo'shimcha ekani aniqlanadi; so'ng u tovush-harf jihatidan tahlil qilinib, o'zakning oxiri *-k* undoshi bilan tugagani, qo'shimcha ham *κ* undoshi bilan boshlanishi aniqlanadi. Suhbat usuli bilan xulosa chiqariladi: jo'nalish kelishigi qo'shimchasi oxiri *κ* undoshi bilan tugagan otlarga *-ka* shaklida qo'shiladi. „*Baliq qarmoqqa ilindi*“ gapidagi *qarmoqqa* so'zi ustida

ham yuqoridagi kabi ishlanadi. Xulosani o'qituvchi rahbarligida o'quvchilarning o'zlari chiqaradilar: oxiri *q* undoshi bilan tugagan otlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi *-qa* shaklida qo'shiladi.

O'quvchilar o'rin-payt kelishigining xususiyatlari bilan tanishtirilgach, *-da* kelishik qo'shimchasi *-ta* bo'lib eshitisli ham, *-da* shaklida yozilishi tushuntiriladi. Ba'zi o'quvchilar o'rin-payt kelishigi o'rniga jo'nalish kelishigi qo'shimchasini ishlatib, xatoga yo'l qo'yadilar. Bunday xatoning oldini olish uchun o'quvchilar bilan fe'dan jo'nalish va o'rin-payt kelishigida qo'llangan otga so'roq berib, so'z birikmasini topishni ko'proq mashq qilish va kelishiklarning so'rog'i va ma'nosiga qarab farqlashga o'rgatiladi. Masalan, *bordi* (qayerga?) — maktabga,

bo'ldi (qayerda?) — maktabda; *oldim* (kimga?) — ukamga, *ko'rdim* (kimda?) — ukamda.

O'quvchilar chiqish kelishigining xususiyatlari bilan ham reja asosida tanishtirilib, ularga kelishik qo'shimchasining yozilishi tushuntiriladi.

Xulosa va tavsiyalar. Shunday qilib, tayanch sinflarda ot yaxlit holda o'rganiladi va uni o'rganish o'quvchilar shu so'z turkumining belgilarini, vazifasini o'zlashtirishiga, shuningdek, ularda kelishik qo'shimchalarini to'g'ri yozish ko'nikmasini shakllantirishga qaratiladi, shuning uchun maktabda morfologiyani o'qitishning ham ilmiy, ham amaliy zaruriyati bor. Kelishiklar haqidagi malakani shakllantirish ustida ishlashning samaraliligini ta'minlaydigan shartlar, birinchidan, maqsadga muvofiq mashq tanlash, mashq materialini asta murakkablashtirib borish bilan o'quvchilarning mustaqilligini oshirish, ikkinchidan, imloni grammatik bilimni takomillashtirib borish va o'quvchilarning nutqini o'stirish bilan bog'lab o'rgatishdir.

Adabiyotlar

1. To'xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O'zbek tili o'qitish metodikasi. — Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilari uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. 2006, 86-b.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. — Toshkent: «Universitet», 2006.
3. Xolmonova Z., Yusupova T. O'zbek tilini o'qitish metodikasi. — Toshkent: «Navoiy universiteti» nashriyot-matbaa uyi, 2019, 205-b.

REZYUME. Ushbu maqolada so'z turkumlarini o'rganish metodikasining ahamiyati va ushbu sohani qay tarzda o'qitish haqida ma'lumot berilgan. Bundan tashqari so'z turkumlarini o'qitish metodikasi bo'yicha amaliy misollar va mashqlarni interfaol usullardan foydalangan holda taqdim etish borasida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена информация о важности методологии изучения словарного запаса и о том, как преподавать эту область. Кроме того, будут представлены практические примеры и упражнения по методике преподавания лексики интерактивными методами.

SUMMARY. This article provides information on the importance of vocabulary learning methodology and how to teach this area. In addition, practical examples and exercises on the methodology of teaching vocabulary using interactive methods will be presented.

AKADEMIK LITSEY O'QUVCHILARINING FIZIKA FANIDAN TANQIDIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHDA DEBAT METODIDAN FOYDALANISH

B.B.Batirov — tayanch doktorant

Andijon davlat texnika instituti

Tayanch so'zlar: debatlar, tanqidiy fikrlash, yarim o'tkazgich materiallari, fizika, ta'lim jarayoni, argumentatsiya, tahliliy ko'nikmalar, ta'lim texnologiyalari, akademik litseylar.

Ключевые слова: дебаты, критическое мышление, полупроводниковые материалы, физика, образовательный процесс, аргументация, аналитические навыки, образовательные технологии, академические лицеи.

Key words: debates, critical thinking, semiconductor materials, physics, educational process, argumentation, analytical skills, educational technologies, academic lyceums.

Kirish. Ilmiy va texnologik taraqqiyotning jadal rivojlanishi sharoitida sifatli ta'limning ahamiyati ortib bormoqda. Ta'lim jarayonining asosiy jihatlaridan biri o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdir.

Zamonaviy ta'lim standartlarida, jumladan, akademik litseylar tizimida talabalarda axborotni tahlil qilish, dalillash, refleksiya qilish va mustaqil idrok etish ko'nikmalarini shakllantirishga e'tibor qaratilmoqda.